

Васіль СТАРЫЧОНАК,
доктар філалагічных навук

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЕ ПОЛЕ ДЭСТРУКЦЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

УДК 811.161.3'373

У артыкуле разглядаецца лексіка-семантычнае поле дэструкцыі, якое ўключае ў свой склад розныя лексіка-граматычныя разрады слоў. Характарызуецца найбольш прадстаўнічыя ў колькасным і семантычным планах групы дзеяслоўных і назоўнікавых намінацый. Выяўляецца адметнасць дзеясловаў, якія актыўна ўключаюцца ў працэс семантычнай дэрывацыі і ўтвараюць другасныя метафарычныя значэнні экзистэнцыяльнай, сацыяльнай, міжасобаснай, тэмпаральнай, эмацыянальна-псіхалагічнай і многіх іншых сфер пазнання. Назоўнікі абазначаюць разбуральныя і знішчальныя дзеянні і працэсы, вынікі і месцы іх ажыццяўлення, удзельнікаў такіх працэсаў, а таксама прылады і інструменты, што выкарыстоўваюцца ў дэструктыўных падзеях.

Ключавыя словы: *лексіка, лексіка-семантычнае поле, дэструктыўныя намінацыі, назоўнік, дзеяслоў, метафара.*

The article examines the lexical-semantic field of destruction which includes various lexical-grammatical classes of words. The most representative groups of verb and noun nominations in terms of quantity and semantics are characterized. The distinctiveness of verbs actively included in the process of semantic derivation and which form secondary metaphorical meanings of existential, social, interpersonal, temporal, emotional-psychological and many other spheres of knowledge is revealed. Nouns denote destructive actions and processes, results and places of their implementation, participants in such processes, as well as devices and tools used in destructive events.

У лінгвістычнай літаратуры аб'ектам пільнай увагі з'яўляюцца структурна-семантычныя аб'яднанні слоў, якія ў розных даследаваннях называюцца лексіка-семантычнымі (семантычнымі, функцыянальна-семантычнымі) палямі (ЛСП, СП, ФСП), лексіка-семантычнымі (лексіка-тэматычнымі, тэматычнымі) групамі (ЛСГ, ЛТГ, ТГ), парадыгмамі, радамі і інш. Гэтай тэме прысвечана вялікая колькасць публікацый, у якіх адзначаецца, што лексіка-семантычныя аб'яднанні – паказчык цэласнасці і адзінства лексічнай сістэмы, якая прадугледжвае ўключэнне менш складаных лексічных адзінак у больш складаныя структурна-семантычныя палі. У склад ЛСП могуць уключацца лексічныя адзінкі адной і той жа часціны мовы ці некалькіх часцін мовы з нейкім агульным інварыянтным значэннем. М. Крангауз вызначае семантычнае поле як “мноства слоў, якія аб'яднаны агульнасцю зместу або маюць агульную нетрывіяльную частку ў тлумачэнні. Па гэтай агульнай частцы семантычнае поле і атрымлівае назву. Так, можна гаварыць пра семантычнае поле сваяцтва, пачуццяў, ежы, посуду і г. д.” [2, с. 130]. У залежнасці ад часцінамоўнай прыналежнасці галоўнага слова поля, якое ўтварае ядро такога семантычнага аб'яднання, вылучаюцца палі працэсуальныя (фарміруюцца дзеясловамі), квалітатыўныя (уключаюць у свой склад прыметнікі), прадметныя (складаюцца з назоўнікаў) і інш.

Факт абазначэння аднаго і таго ж паняцця лексічнымі адзінкамі розных часцін мовы (як правіла, знамянальных) у навуцы пра мову характарызуецца як з'ява транспазіцыі або міжкатэгарыяльнага пераходу паняцця, а само аб'яднанне слоў атрымала назву міжчасцінамоўнага семантычнага поля ці міжчасцінамоўнай лексіч-

най парадыгмы. Зразумела, што паміж кампанентамі міжчасцінамоўнай лексічнай парадыгмы не можа назірацца абсалютнай семантычнай тоеснасці з прычыны спецыфікі і своеасаблівасці кожнай асобнай часціны мовы. Так, шырокаму транспанаванню паддаецца функцыя прэдыкатаў, першасная для дзеяслова і другасная для іншых часцін мовы (асабліва для назоўнікаў). У дзеясловах увага акцэнтуюцца на акцыянальнасці, пэўных дзеяннях і працэсах, іх інтэнсіўнасці, каўзатыўнасці, выніковасці, экстэнсіўнасці, развіцці ў часе і прасторы. Прыметнікі спалучаюць семантыку дзеяслова з катэгарыяльным значэннем квалітатыўнасці (“прыметнікавасці”) і выконваюць атрыбутыўную функцыю пры імені або дзеяслове. Зыходнай катэгорыяй для абазначэння прадметнасці, пэўнай дэнататыўнай суаднесенасці з'яўляюцца назоўнікі, якія выконваюць аргументную (актантную) функцыю. Пры выкананні тоесных функцый розныя часціны мовы падвяргаюцца функцыянальнай транспазіцыі, збліжаюцца паміж сабой і як бы накладваюцца адна на адну. На гэтую асаблівасць звяртае ўвагу Ш. Балі, які сцвярджае, што “замкнёныя ў сваіх асноўных катэгорыях знакі служылі б вельмі абмежаванай крыніцай сродкаў для задавальнення шматлікіх патрэб маўлення. Але дзякуючы міжкатэгарыяльным заменаў думка вызваляецца, пэўнае слова ўзбагачаецца і атрымлівае розныя адценні” [1, с. 130]. Міжчасцінамоўнае семантычнае поле ў пэўнай ступені паглыбляе ўяўленне пра структурна-сістэмную арганізацыю лексікі, якая забяспечвае бесперапыннасць лексічнага кантынуума і яго філіяцыю, развіццё моўнай сістэмы ў непасрэднай пераемнасці.

Лексіка-семантычнае поле дэструкцыі ў беларускай мове ўключае дзеясловы, назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі, а таксама фразеалагічныя адзінкі, аб'яднаныя шырокімі і абагульненым значэннем дэструктыўнасці.

Значэнне гэтай групы найменняў у свядомасці носьбітаў любой мовы значна павысілася ў пачатку XXI ст. у сувязі з актуалізацыяй дэструктыўных працэсаў у жыцці грамадства, звязаных з “перакройваннем” геаграфічных і палітычных карт, ваеннымі канфліктамі, “гандлёвымі” войнамі, каранавіруснымі захворваннямі, узмацненнем тэрарыстычных дзеянняў, рознымі катаклізмамі сацыяльнага характару, псіхааналітычнымі праблемамі і інш. Таму вывучэнне дзеясловаў дэструкцыі ў сучаснай лінгвістычнай навуцы актуальнае і запатрабаванае.

Найбольш спецыялізаваны спосаб рэпрэзентацыі дэструктыўнасці – перш за ўсё дзеясловы, якія, будучы глабальным абазначэннем сітуацыі, уяўляюць працэсуальную прымету дэструктыўнасці тых ці іншых прадметаў і з'яў рэчаіснасці ў іх часовай працягласці. Дзеяслоў выступае ў якасці ядра лексіка-семантычнага поля дэструкцыі і ўключае больш за тысячу лексічных адзінак.

У сэнсавых структурах дзеясловаў фіксуецца шырокі спектр дэструктыўнасці – ад малаважных пашкоджанняў суб'ектаў або аб'ектаў да іх поўнага знішчэння. У аснову дэструктыўных адрозненняў пакладзена логіка-паняццёвая катэгорыя меры: выпадкі, калі прадмет разбураецца часткова і яго можна аднавіць, адносяцца да катэгорыі пашкоджанняў; дэструктыўнае ўздзеянне, што суправаджаецца змяненнем структуры аб'екта, лічыцца разбурэннем; дэструктыўнае ўздзеянне, калі аб'ект перастае існаваць, адносіцца да знішчэння. Дэструкцыя можа быць механічнай, фізічнай, тэмпературнай, хімічнай, біялагічнай, мікробнай, самаразбуральнай, амартызацыйнай і інш. Гэта працэс, накіраваны на ператварэнне складанай структуры ў простую, рух ад разнастайнасці да аднастайнасці, ад жыцця да смерці, анігіляцыі [4, с. 58].

Дэфініцыі розных слоўнікаў указваюць на такія істотныя прыметы дэструкцыі, як разбурэнне, знішчэнне, спусташэнне, ліквідацыя, пашкоджанне, дэфармацыя, члянэнне, аддзяленне, апрацоўка, змяненне і інш. Маркеры асноўных відаў разбурэння выяўляюцца ў наступных азначэннях і фармулёўках:

а) поўнае знішчэнне, ліквідацыя (*знішчыць, загубіць, забіць, спустошыць, спаліць, разграміць, узарваць, разбамбіць, разбурыць*);

б) пазбаўленне жыцця (*загубіць, забіць, загінуць, атруціць, задушыць, расстраляць*);

в) раненне (*пакалечыць, пакусаць, пакалоць*);

г) нанясенне ўдару (*ударыць, біць, дубасіць, калаціць, лупіць, сцябаць, хвастаць, дзяўбіць*);

д) ціск на аб'ект (*ціснуць, камячыць, таптаць*);

е) згінанне, скручванне (*гнуць, карабаціць*);

ё) рывок, рэзкі рух (*дзериць, ірваць, раздзіраць, церабіць, тармасіць, трапаць, тузаць*);

ж) уздзеянне прыродных умоў (*гниць, прэць, тлець, блякнуць, вянуць, ліняць*);

з) трэнне (*цериць, скрэбіць, шараваць*);

і) гарэнне (*паліць, гарэць, шугаць, палаць*);

к) дзеянне пры дапамозе вострай прылады (*рэзаць, секчы, габляваць, калоць*);

л) дзеянне пры дапамозе зубоў (*грызці, кусаць*) і інш.

Зыходзячы з таго, што дэструкцыя накіравана на разбурэнне або парушэнне нармальнай структуры чаго- або каго-небудзь, адной з важных семантычных прымет дэструктыўных прэдыкатаў з'яўляецца наяўнасць у іх семантыцы прычыннавыніковага маркера ‘каўзальнасць’. Гэты маркер выражае ўзаемаабумоўленасць з'яў і працэсаў быцця, пры якой адна з'ява (прычына) пры наяўнасці пэўных умоў непазбежна выклікае да жыцця іншую з'яву. Каўзальныя дзеясловы, такім чынам, абазначаюць уздзеянне на аб'ект, у выніку чаго змяняецца яго стан і якасці.

Спецыфіка каўзальнай сітуацыі, у якой удзельнічаюць дэструктыўныя дзеясловы, абумоўліваецца характарам суб'екта дзеяння і якаснай або колькаснай характарыстыкай аб'екта ўздзеяння, спосабамі здзяйснення дзеяння і яго мэтанакіраванасцю, інструментамі і сродкамі дзеяння, а таксама вынікамі ўздзеяння (на чалавека, жывёлу ці навакольнае асяроддзе) і інш. Суб'ект і аб'ект – асноўныя, найбольш значныя актанта дзеяслова. На думку А. Кубракавай, “дзеяслоў утрымлівае ўяўленне пра тое, хто здзяйсняе дзеянне, а таксама пра тое, на каго ці на што яно накіравана” [3, с. 286].

Зыходныя лексіка-семантычныя варыянты могуць экстрапаліраваць частку дэструктыўнай семантыкі ў рэцыпіентную метафарычную сферу, якая характарызуецца антрапацэнтрычнасцю, скіраванасцю да чалавека і адлюстроўвае сферы грамадскага жыцця і тыя фрагменты быцця, якія звязаны з узаемадзеяннем людзей у соцыуме. Часцей за ўсё рэпрэзентуюцца такія дзеянні і якасныя паказчыкі, як спыненне міжасобных адносін, агрэсіўныя паводзіны чалавека, душэўны і фізічны дыскамфорт, пэўныя перажыванні, трывога, хваляванне, гнеў, нянавісць, зайздрасць і г. д.: кнігу **разграмілі** ў друку; людзі пачалі **бамбіць** кіраўніцтва просьбамі; план **гарыць**; жыццё яго **гнула і ламала**; агонь абурэння ў грудзях **палаў**; яна **гарэла** ад нецярплівасці; халодны вецер **лупіў** у твар; аркестры

ўдарылі радасны марш; гарэла на ўсходзе чырванню раница.

Паняцце дэструкцыі можа быць інтэрпрэтавана не толькі як працэсуальны часавы прэдыкат, але і як пазачасавы субстантыўны прэдыкат, прадстаўлены ў семантыцы назоўнікаў. Прэдыкатыўныя назоўнікі рэпрэзентуюць сітуацыю разбурэння абстрактна, апрадмечана. У іх значэннях дэнататыўная сема “дэструкцыя” спалучаецца з катэгарыяльна-граматычнай семай “прадметнасць”, дзякуючы чаму дэструктыўныя назоўнікі могуць выконваць аргументную (актантную) функцыю.

У субстантыўным лексіка-семантычным полі дэструкцыі налічваецца больш як 100 лексічных адзінак, у якіх рэпрэзентуюцца разбуральныя і знішчальныя дзеянні, працэсы і іх вынікі, месцы іх ажыццяўлення, удзельнікі (выканаўцы) такіх працэсаў, а таксама прылады і інструменты, што каўзуюць дэструктыўныя падзеі. Асноўныя лексічныя адзінкі размяркоўваюцца па пяці наступных групам.

1. Дэструктыўныя назоўнікі са значэннем розных разбуральных дзеянняў і працэсаў. Яны абазначаюць:

а) знішчэнне, разбурэнне, спыненне існавання каго-, чаго-небудзь: *спусташэнне, разбурэнне, знішчэнне, крушэнне, ліквідацыя;*

б) ваенныя дзеянні: *атака, контратака, бой, баталія, вайна, навала, нашэсце, штурм, прыступ, змаганне, бамбардзіроўка, бамбёжка, рэванш;*

в) спыненне жыццядзейнасці, смерць, гібель: *смерць, скон, скананне, гібель, пагібель, расстрэл, забойства;*

г) фізічнае пашкоджанне, раненне: *рана, траўма, калецтва, калечанне, ампутацыя, нявечанне.*

2. Субстантывы, якія выступаюць у значэнні рэальных ці магчымых выканаўцаў (удзельнікаў, актанатаў, ініцыятараў) дзеянняў і сітуацый. У гэтай групе вылучаюцца назвы асоб з яркай пеяратыўнай канатацыяй: *інтэрвент, акупант, забойца, заваёўнік, захопнік, драпежнік, прыгнятальнік, гвалтаўнік, кат, бандыт.*

Да гэтай групы прымыкаюць назоўнікі са значэннем жывёл, якія ўжываюцца ў сваіх другасных ЛСВ і вобразна, экспрэсіўна і ацэначна характарызуюць чалавека. Выкарыстоўваючы шырокі вобразна-асацыятыўны патэнцыял слова, субстантывы праецыруюць якасці і ўласцівасці жывёл на чалавека і ў большасці выпадкаў носяць пеяратыўны, зневажальны характар. Злыя, жорсткія, прагныя людзі, а таксама ворагі могуць атаясамлівацца з вужамі, гадамі, гадзюкамі, п’яўкамі, ваўкамі, сабакамі, трутнямі, груганамі і інш. *І сілай не раз апаследкі ссуць п’яўкі, вужы з бедака* (Я. Купала); *Няма апраўдання гадом, што поўзаюць па зямлі* (П. Марціновіч); *Час настай, лупі гадзюкаў!*

Долю сам сабе ты куй! (С. Новік-Пяюн); *Гора вам, гора! Калі вы... не растопчаце лютую гадзіну ў час* (М. Танк); *Беларускі народ не пакорны і лагодны. З ваўкамі ён умее гаварыць па-воўчы* (Я. Купала); *Я і ведаў, што ён [Аўхім] тым кончыць. Сабакі сабачая смерць* (Б. Сачанка); *Жывіцца цэлам нашым годзе ўсім трутнём і груганом!* (Я. Купала); *Тад, звер, псіна, гніда, змей падкалодны, скула паршывая, навесіць бы цябе на асіне*, – *караў цяпер сябе Халікаў, успомніўшы тое паскудства* (В. Хомчанка); *Драпежнік! На што зганьбіў род людскі? Гніда! Ці ёсць табе апраўданне?* (У. Ліпскі); *Таму і трэба рабіць так, каб такому сабаку нідзе ходу не было і каб людзі без усякіх сабак маглі жыць свабодна* (Я. Лецка); *Шакалаў подлых за мяжой арда і ўласныя гіены – марадзёры* (У. Паўлаў); *Безумоўна, фашысты – нелюдзі, зьяры* (І. Шамякін); *Ды прыйшлі к нам з чужыны зьяры, каб нас вешаць і грабіць двары* (А. Астрэйка); *Гітлераўскія драпежнікі вялі свой зьярыны паход, захапляючы чужыя прасторы* (М. Машара); *Па драпежніку б’юць трапяткія зеніткі* (П. Панчанка); *І ў Караліне не аднаго ўжо чалавека схавалі чорныя крумкачы* (Р. Сабаленка).

3. Назоўнікі, якія абазначаюць прылады, інструменты, што каўзуюць дэструктыўныя падзеі. У якасці такіх інструментаў (сродкаў) выканання дзеяння выступаюць назоўнікі са значэннем:

а) зброі і ўзбраення: *аўтамат, ружжо, кулямёт, гармата, зенітка, браўнінг*; у тым ліку некаторыя назвы старадаўняй зброі: *дзіда, піка, кап’ё;*

б) снарадаў і выбуховых рэчываў: *бомба, міна, фугас, дынаміт, куля;*

в) халоднай зброі: *штык, шабля, шпага;*

г) прылад працы, інструментаў, бізуноў, арапнікаў: *сякера, тапор, нож, піла, бізун, нагайка, пуга.*

4. Лакатыўныя субстантывы са значэннем месцаў, дзе адбываюцца дэструктыўныя падзеі, факты, сітуацыі: *бойня, галгофа, катойня, засценак, пекла, плаха, эшафот.*

5. Субстантывы са значэннем вынікаў дэструктыўнай дзейнасці: *папялішча, пажарышча, руіны*. Некаторыя з іх характарызуюцца сінкрэтычнай семантыкай і ў сэнсавых структурах выяўляюць значэнне працэсу, дзеяння і яго выніку: *разгром* ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова *разграміць*’; *сляды*, *вынік* гэтага дзеяння, *разбурэнне* ‘пашкоджанне, разбурэнне; вынікі такога пашкоджання’.

Паняцце дэструкцыі можа асэнсоўвацца як пазачасавы атрыбутыўны прэдыкат, выражаны аддзяслоўнымі і адсубстантыўнымі прыметнікамі са значэннем ‘такі, які разбурае, відазмяняе, знішчае штосьці’: *бязлітасны, люты вораг; гібельны ўраган; смертаносныя мікробы; ядавітыя рэчывы; ураганны вецер; выбуховая прылада; аварыйнае памяшканне; бомбавыя ўдары.*

Прыслоўяў са значэннем дэструкцыі няшмат. Яны ў сваёй большасці ўтвараюцца ад дзеясловаў і прыметнікаў (*разбуральна, раздробнена, забойна, пагібельна, дашчэнт*).

У склад лексіка-семантычнага поля дэструктыўнасці ўваходзяць таксама фразеалагізмы, якія часцей за ўсё суадносяцца з дзеяслоўнымі адзінкамі і выражаюць значэнне ‘паміраць, знішчаць каго-н., даводзіць да смерці, замучыць, загубіць’: *адыходзіць (адысі) з гэтага свету; адыходзіць (адысі) у лепшы свет; аддаваць богу душу; аддаваць канцы; адкідваць (задзіраць) капіты; адкідваць хвост; адпраўляцца да абрама на півя; адпраўляцца на той свет; адыходзіць у іншы свет; выцягнуць ногі; даваць дуба; загадаць доўга жыць; згарнуць рукі; пайсці ў магілу; адправіць (загнаць) на той на той свет; з’есці з трыбухамі (з вантрабамі)*. Значэнне ‘знішчаць ушчэнт, разбураць да канца’ маніфестуецца ў фразеалагізмах *не пакідаць каменя на камені, зраўняць з зямлёй, мяшаць з зямлёй, сціраць з твару зямлі*.

Разбуральная, небяспечная стыхія, звязаная з гібеллю або выпрабаваннямі, цяжкасцямі, выражаецца ў фразеалагізмах *перакрываць (перакрыць) кісларод каму-, чаму-н.* ‘ствараць неспрыяльныя ўмовы для чыёй-н. дзейнасці’, *зламаць хрыбет* ‘нанесці рашучы ўдар, перамагчы (праціўніка)’, *утапіць у крыві* ‘задушыць масавымі забойствамі, пакараннямі’, *скруціць сабе галаву* ‘скалечыцца, загінуць’.

З прыслоўямі суадносяцца фразеалагізмы *агнём і мячом* ‘крайне сурова, бесчалавечна, з бязлітасцю (знішчаць, разбураць, распраўляцца)’, *у пух і прах* ‘ушчэнт, поўнасцю, канчаткова (разбіць, разнесці, рассяць)’.

Такім чынам, лексіка-семантычнае поле дэструкцыі ўтвараюць дзеясловы, назоўнікі, прыметнікі, некаторыя прыслоўі, а таксама фразеа-

лагічныя адзінкі са значэннем розных разбуральных і знішчальных працэсаў і іх вынікаў, месцаў іх ажыццяўлення, удзельнікаў такіх працэсаў, а таксама прылад і інструментаў, што выкарыстоўваюцца ў дэструктыўных дзеяннях. Яны ў пэўнай ступені адлюстроўваюць спецыфіку беларускага менталітэту, а таксама пэўны фрагмент нацыянальнай моўнай карціны. Дзеясловы характарызуюцца шырокім семантычным дыяпазітам і актыўна ўключаюцца ў працэс семантычнай дэрывацыі, у выніку якога ўтвараюцца другасныя метафарычныя значэнні экзистэнцыйнай, сацыяльнай, міжасобаснай, тэмпаральнай, эмацыянальна-псіхалагічнай і многіх іншых сфер пазнання. Назоўнікі абазначаюць разбуральныя і знішчальныя дзеянні і працэсы, вынікі і месцы іх ажыццяўлення, удзельнікаў такіх працэсаў, а таксама прылады і інструменты, што выкарыстоўваюцца ў дэструктыўных падзеях. Найменні ваенных злучэнняў, атрадаў, дзеянняў вайсковых груп і тэхнікі могуць метафарызавацца па вонкавым падабенстве, квантытатывым змесце, гукавых асацыяцыях, прыродных уяўленнях і інш. Найменш у лексіка-семантычным полі дэструкцыі прыметнікаў, прыслоўяў і фразеалагічных адзінак.

Спіс літаратуры

1. **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Иностранная литература, 1955. – 416 с.
2. **Кронгауз, М. А.** Семантика : учеб. для студ. лингв. фак. высш. учеб. заведений / М. А. Кронгауз. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академия, 2005. – 352 с.
3. **Кубрякова, Е. С.** Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : ИЯ РАН, 1997. – 331 с.
4. **Фаткуллина, Ф. Г.** Концепт “деструкция” и способы его представления в русском языке / Ф. Г. Фаткуллина // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2010. – № 3. – С. 54–63.